

РАЦІОНАЛЬНЕ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ І ОХОРОНА ПРИРОДИ

УДК 911. 51. 9

Любомир ЦАРИК

ТЕОРЕТИЧНІ Й МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ЗБЕРЕЖЕННЯ ЛАНДШАФТНОГО РІЗНОМАНІТТЯ

Україна завдяки унікальному географічному положенню має багаті й унікальні ландшафти, яка представлена чотирма природними зонами і двома гірськими країнами. Займаючи лише 6% європейського простору, вона володіє не менш як 35% його біорізноманіття, поступаючись тільки багатству різноманіття Франції. За орієнтовними підрахунками видова різноманітність біоти України становить понад 70 тисяч, з них 25 тис. видів флори та 45 тис. видів фауни і поширено понад 3,5 тис. рослинних асоціацій, що складає її природне національне багатство. Його збереження та невиснажливе використання розглядається як один з пріоритетів у сфері природокористування, екологічної безпеки та охорони природи, невід'ємною умовою збалансованого економічного, соціального і екологічного розвитку. Національні дії у сфері збереження біотичного і ландшафтного різноманіття ґрунтуються на положеннях Конституції України та здійснюються відповідно до законодавчих актів у галузі довкілля, вимог міжнародних конвенцій, стороною яких є Україна, а також Всеєвропейської стратегії збереження біотичного та ландшафтного різноманіття.

Водночас довготривале екстенсивне природокористування, нехтування екологічними обґрунтуваннями у процесі розвитку агропромислового комплексу, зарегульованя стоку річок, повсюдне осушення боліт, стихійний розвиток колективного садівництва та інші невпорядковані дії призвели до знищення і трансформації майже 70 відсотків цінних природних комплексів і ландшафтів України. Повільне зростання площі природно-заповідного фонду України, яка становить на сьогодні лише 2,6 млн. гектарів, або 4,2 відсотка території країни, а також непослідовна природоохоронна політика поки що є недостатнім гарантом для забезпечення збереження і відтворення біотичного і ландшафтного різноманіття.

Одними із завдань стратегії збереження біорізноманіття є:

1. припинення процесу деградації ключових ландшафтних систем та зміцнення їх цілісності;
2. зменшення загроз біорізноманіттю;
3. формування розуміння суспільством ролі біорізноманіття в його житті;

В європейському контексті є розуміння того, збереження природної спадщини - це одна з основних засад забезпечення сталого розвитку в регіоні. Універсальним підходом зі збереження біорізноманіття є розвиток екологічних мереж. Реалізація концепції екомереж передбачає наукове обґрунтування низки взаємопов'язаних завдань:

- розробки екологічних критеріїв та рекомендацій, на основі яких має бути створена екомережа;
- створення схеми національної екомережі з дотриманням міжнародних вимог і забезпеченням її сумісності з аналогічними мережами сусідніх країн;
- оптимізації мережі територій та об'єктів природно-заповідного фонду як головних вузлових елементів екомережі;
- створення регіональних екомереж;
- здійснення спеціальних заходів для забезпечення міграції тварин і рослин в місцях перетину природних та транспортних коридорів;

- захист середовищ існування тварин під час міграції та зимівлі, створення системи їх охорони;
- здійснення заходів щодо запобігання негативному впливу на природні комплекси елементів національної екомережі.

Екомережу трактують як цілісну територіальну систему об'єктів, що перебувають під особливою охороною, з метою збереження біотичного різноманіття, покращення стану довкілля. Її доречно розглядати як інтегруючу на даному етапі в єдине ціле всі концепції і системи охорони природи. Закладений в її основу принцип нерозривної єдності природи і людини, рівноправного невиснажливого характеру їх відносин забезпечує природний стан буття людини, приносить їй моральне задоволення і впевненість за майбуття. Це свідчить про універсальний характер концепції екомережі і її органічний зв'язок зі стратегією узгодженого розвитку.

Історичні витоки ідеї екомережі М.Д. Гродзинський вбачає в піонерних працях Р. МакАртура і Е. Вільсона з теорії острівної біогеографії (1967) та Дж. Даймонда і Р. Меєма (1981), у якій розглянуті можливості застосування цієї теорії для наземних ландшафтів. Другим теоретичним джерелом концепції екомереж і коридорів є метапопуляційна стратегія охорони живої природи Р. Левінса (1970). На початку 80-х одночасно в Європі і США розроблені дві близькі за змістом концепції екологічної структури ландшафту – “територіальної системи екологічної стабільності ландшафту” та “моделі екологічних плям і коридорів”, які були залучені до розробки національних схем охорони природи [9].

До широкого вжитку категорії “екомережа” в науковій літературі використовувались поняття близькі за змістом. Зокрема категорія “екологічний каркас” передбачала входження до його складу природно-заповідних територій (ядер екологічного каркасу), охоронних лісів, зелених зон міст, а також існуючої природної рослинності, яка використовується регламентовано і об'єднаних в єдину територіальну систему. Регіональні системи природоохоронних територій (РСПТ) спрямовані на формування природоохоронних зон і поясів в межах крупних регіонів. Перспектива формування природоохоронної системи Поділля розглянута в публікації В. Брусак, Р. Гнатюка, Ю. Зінька, Я. Кравчука [2]. Регіональні еколого-стабілізуючі системи на прикладі Західного Поділля розглянуті Л. Цариком включають до свого складу базові природно-заповідні території та ареали збереженої природної рослинності, що здатні забезпечити природо підтримуючі, природовідновлюючі та еколого-стабілізуючі функції [8]. Однак в методології новітньої екологічної географії концепція екомереж є нерозробленою.

Ідея екомережі на думку Ю.Р. Шеляг-Сосонка охоплює майже усі сфери відносин людини і довкілля, зокрема:

- відтворення і збереження просторової і функціональної цілісності екосистем;
- збереження біотичного різноманіття на генетичному, видовому, екосистемному рівнях;
- ренатуралізацію особливо цінних деградованих екотопів і різноманіття як ланок екомережі;
- створення цілісної мережі заповідних територій різного рангу і призначення, як елемента Європейської екологічної мережі;
- збільшення площ існуючого заповідного фонду, покращення охорони та впорядкування категорій заповідності;
- покращення природних умов середовища життєдіяльності людей;
- збереження природно-культурної спадщини, самобутніх традицій і невиснажливих технологій господарювання;
- створення натурної моделі і полігонів для відпрацювання біологічних, екологічних, технологічних та соціальних елементів узгодженого розвитку;
- підвищення рівня виховання, освіти та інформованості населення щодо значення і

охорони біотичного різноманіття, підтримки екологічної рівноваги в регіоні та їх ролі в забезпеченні узгодженого розвитку,

- посилення ролі та відповідальності місцевих громад, органів влади за збереження навколишнього середовища.

Таким чином, ідея екомережі є міждисциплінарною, загальнонауковою і суспільно значимою.

Географічні аспекти концепції екомережі витікають із об'єктно-суб'єктної сутності географічного підходу. Географи, які вивчають ландшафтну сферу Землі, в якій живе і розвивається людство, в основу концепції екомережі закладатимуть ландшафтний підхід. Сутність його полягатиме в тому, що в концепції екомережі повинні бути в першу чергу відпрацьовані її ландшафтознавчі пріоритети, які у значній мірі можна визнати як базові інтегральні для подальшого нанизання на них галузевих наукових аспектів.

Розвиток географічних аспектів ландшафтного різноманіття передбачає багатогранне трактування категорії "ландшафт". Зокрема А.С.Вікторов (1996) під ландшафтним різноманіттям розуміє "кількість та контрастність видів природних територіальних комплексів (ПТК)". М.Д.Гродзинський, П.Г.Шищенко (1999) вказують на чотири аспекти трактування ландшафтного різноманіття: ландшафтознавчий, антропогенний, біоцентричний і гуманістичний [5]. Ці аспекти взаємодоповнюють один одного і не знаходяться у протиріччі.

Як зазначає П.Г.Шищенко – найважливішим інструментом пізнання і дослідження просторово-часової системно-ієрархічної організації складових географічної оболонки виступає ландшафтний аналіз і синтез. При цьому увага акцентується на уявленні про ландшафт як просторово-часову систему, що розвивається і проектується, зазнаючи антропогенних перетворень. Тобто проектний аспект ландшафтного аналізу і синтезу може бути успішно застосований по відношенню до концепції екомереж і увійти до складу її географічних аспектів. Розробка схем регіональних чи національної екомереж є прикладом просторового конструювання і проектування і саме тому за допомогою ландшафтного аналізу і синтезу з'являється можливість реалізації основних цілей проектного аналізу і синтезу: 1) оптимального перетворення ландшафту і використання його природних ресурсів; 2) конструювання оптимальної структурно-функціональної організації регіону. Ці дві основні цілі адекватно відображають етапність реалізації основних географічних аспектів оптимізації природокористування. Такі властивості ландшафту, як цілісність, стійкість, біологічна продуктивність визначатимуть естетичність, екологічність і функціональну адекватність ландшафтів.

Однак, насамперед, постає питання адекватного включення до екомереж всієї палітри ландшафтного різноманіття регіону, відповідності ландшафтно-екомережі ландшафтній структурі території. Збереження і відтворення всього ландшафтного різноманіття регіону є одним із основних критеріїв репрезентативності екомереж. В основу виділення просторових структур схеми екомережі необхідно покласти ландшафтну карту території, схему ландшафтного районування, які сприятимуть проведенню виділення основних структурних елементів екомережі з урахуванням ландшафтного різноманіття території. Які критерії покласти в основу оцінки ландшафтного різноманіття? У легенді ландшафтно-географічної карти України, яка поміщена у шкільний підручник з фізичної географії, наведено 101 різновид рівнинних ландшафтів та 30 різновидів гірських ландшафтів. У відповідності до схеми фізико-географічного районування територія України поділена на 52 фізико-географічні області, 11 фізико-географічних провінцій, три підзони та чотири природні зони.

Основними структурними елементами перспективних екомереж виступатимуть території та об'єкти природно-заповідного фонду, а їх територіальна структура складе основу територіальної структури перспективних екомереж. Власне тому обґрунтоване забезпечення виділів фізико-географічного районування заповідними об'єктами певних

рангів, які б відповідали визначальним зональним та азональним регіональним рисам природи, – як зазначає В.М. Пащенко, – має бути ви значено сутнісно, генетично за системою характерних показників [6]. Це означає, що певному рангу фізико-географічних таксонів відповідатиме певний ранг заповідних територій, зокрема: біосферний заповідник – природній зоні, підзоні; фізико-географічній гірській країні; природний державний заповідник, природний національний парк – фізико-географічній провінції, фізико-географічній області чи декільком областям; заказник, регіональний ландшафтний парк – фізико-географічному району, району, пам'ятка природи, заповідне урочище– ландшафту і його морфологічним одиницям: місцевостям, урочищам. Такий поділ можна вважати умовним, однак він даватиме можливість репрезентувати належними заповідними об'єктами ландшафтні структури території і тим самим забезпечувати збереження ландшафтного різноманіття регіону.

Важливою географічною рисою екомережі виступає її ландшафтно-ценотичне наповнення, яке відповідало б ценотичному різноманіттю території на рівні ключових, сполучних, буферних та відновлювальних територій. Ценотична значимість заповідних територій, а відтак і екомереж може бути оцінена за двома параметрами: наявністю в них типових угруповань; наявністю в них рідкісних угруповань. Водночас важливим критерієм оцінки екомережі виступає її ландшафтно-ценотична репрезентативність – охоплення мережею площі природної рослинності регіону. Як зазначає Т.Л. Андрієнко, – ценотичне різноманіття України не репрезентовано належним чином у заповідних територіях і об'єктах з багатьох причин, одна з яких – історична [1].

Сучасні екологічні спостереження і оцінки показують, що збереження генофонду будь-якого регіону, його ландшафтного багатства можливе за умови 10-15 % заповідності його території і залученні у структуру регіональної екомережі 40-60 % загальної території. Відповідно до програми формування національної екомережі до її складу передбачено включити 37 % природних угідь, 10,5 % яких представлятимуть заповідні території. В цілому по Україні показники дотримано, однак навіть поверхневий аналіз заповідності і структури земельного фонду свідчить про серйозні проблеми з організацією екомереж у Вінницькій, Черкаській, Кіровоградській, Полтавській, Дніпропетровській, Миколаївській, Запорізькій, Донецькій, Харківській та Луганській областях.

О.Г. Топчієв наголошує на необхідності розробки методичних схем та конкретних методик формування екомереж, адаптованих до різних природних і соціально-економічних умов регіонів [7]. Безумовно, що особливості природних і соціально-еколого-економічних умов диктують індивідуальні вимоги до підходів, стартових параметрів формування структурних елементів екомереж. Так, частка природних ядер буде відмінною у різних ландшафтних зонах України і корелюватиме з часткою збереженої природної рослинності, часткою заповідних територій. Відповідно різною буде структура природної рослинності ландшафтних зон у складі екомережі. Водночас функції екокоридорів в гірських і горбогірних районах, лісовій зоні виконуватимуть лісові ландшафти, в той час як в умовах степових ландшафтів екокоридори проходитимуть долинами річок, озер, морських узбереж.

Проектування екомереж передбачає збереження і охорону не тільки заповідних ландшафтів, воно сприятиме впорядкуванню антропогенних навантажень всієї ландшафтної структури регіону. Зокрема формуватиметься так званий екологічний каркас території, який виконуватиме важливі еколого-стабілізуючі функції; вестиме до оптимізації структури земельного фонду, покращення комфортності, санітарно-гігієнічних умов життєдіяльності людей. Актуальність конструювання такого каркасу є особливо значущою для ряду областей лісостепової та степової зон України. Географічні принципи організації культурного ландшафту продекларовані А.Г. Ісаченком:

- культурний ландшафт не повинен бути одноманітним;
- у ньому немає місця для антропогенних пустирів;

- із всіх видів використання земель пріоритет необхідно надавати зеленому покриву,
- в проектах організації території обов'язкове місце для охоронних територій,
- раціональна планувальна структура повинна супроводжуватись його зовнішнім благоустроєм,
- раціональне розміщення угідь і правильний режим їх використання і збереження необхідно поєднувати з заходами нарощування їх потенціалу.

Формування культурного ландшафту орієнтоване на стійкі і довгострокові зміни природних функцій шляхом їх регулювання. Ще А.І. Воейков та В.В. Докучаєв вказували на два природних важелі цілеспрямованого впливу на природу. Це рослинний покрив та стік. Вони є найзручнішими входами в геосистему, так як легко піддаються регулюванню і тісно пов'язані з усіма функціональними ланками. Рослинний покрив як стабілізуючий фактор, що протистоїть техногенезу. Інтенсивність волого обігу знаходиться у прямій залежності із продукуванням біомаси.

Наповнення концепції екомереж географічним змістом передбачає розробку методологічних принципів і методичних підходів до виваженої та екологічно безпечної ландшафтно-екологічної організації території. На думку М. Гродзинського першим етапом такої оптимізації геосистем є визначення пріоритетів розвитку за ступенем значущості функцій [3]. За умов узгодженого розвитку будь якого регіону найвищий пріоритет мають антропо-екологічна (забезпечення здорового середовища життєдіяльності людей) та природоохоронна (збереження біорізноманіття як гаранта стійкого розвитку природних систем). Серед господарських функцій пріоритет визначається за тією, відповідно якій геосистема має найвищий природний потенціал.

Крім встановлення ландшафтно-екологічних пріоритетів, оптимізація геосистем має передбачати визначення тих її станів, які є для неї оптимальними в природному та суспільному відношеннях.

Оптимальна ландшафтно-екологічна організація території зводиться до обґрунтування такої територіальної диференціації функцій (зв'язування угідь), за якої максимально повно реалізуються природні потенціали геосистем, виключаються ймовірні ризики, невідповідності між природними задатками та їх функціональним використанням

Література:

1. Андриєнко Т.Л., Пльота П.Г., Прядко Е.И., Каркуцієв Г.Н. Соціально-екологічна значимість природних заповідних територій України. – К.: Наукова думка, 1991. – 160 с.
2. Брусак В., Гнатюк Р., Зінько Ю., Перспективи формування природоохоронної системи Поділля. Наукові записки ТДПУ. Серія: географія. №2. – 1998. – С. 180-187.
3. Голубець М.А. Біотична різноманітність і наукові підходи до її збереження. – Львів: Ліга-Прес, 2003. – 33 с.
4. Гродзинський М.Д. Основи ландшафтно-екології: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 224 с.
5. Гродзинський М.Д., Шищенко П.Г. Ландшафтне різноманіття як компонента сталого розвитку // Проблеми сталого розвитку України. К.: "БМТ", 2001, С. 243-262.
6. Пащенко В.М. Методологічні й теоретичні новачі у дослідженнях природи в Україні / Україна: географічні проблеми сталого розвитку. – К.: Обрії, 2000, С. 167-175.
7. Топчєв О.Г. Парадигма сталого розвитку в географії: географічні засади сталого розвитку / Україна: географічні проблеми сталого розвитку. К.: Обрії 2004 – С. 51-61.
8. Царик Л.П. Екологічно-стабілізуючі системи Західного Поділля. Наукові записки ТДПУ. Серія: географія, 1999, -С.
9. Шеляг-Сосонко Ю.Р., Гродзинський М.Д., Романенко В.Д. Концепція, методи и критерии создания экосети Украины. – К.: Фитосоцицентр, 2004. – 144 с.

Summary:

Lubomir Tsaryk. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES TO SAVING OF LANDSCAPE VARIETY.

Geographical approaches are considered to the theory and practice of saving of landscapes variety in the context of conception of econet.

УДК 556.004.66: 556.537

Людмила КУРГАНЕВИЧ